

ζωηρός, ἀπαστράπτων ἐκ ζωῆς καὶ νεότητος, ὡς εἰ μετέβαινεν εἰς τὴν κατὰκτησιν τῆς οἰκουμένης· ἀλλ' εἶχεν ἀργυρὰ τὰ θυλάκια τοῦ ἔσω αὐτοῦ φορέματος, καὶ τὰ στίλβοντα τῆς τριμηνίας φραγκισκόνια ἦσαν δι' αὐτὸν τοῦ κόσμου τὰ βασίλεια· ἀλλ' ἐκέκτητο καὶ ἄλλο τι, τὸ ὅποιον πάντα τῶν Μαικηρῶν τὰ ταμεῖα δὲν ἠδύναντο νὰ δώσωσιν, ἔφερεν ἐπὶ τῶν ὤμων του ἀγγελικὰ πτερύγια τῆς εἰκοσαετοῦς νεότητος, τὰ πτερὰ τὰ ὑψοῦντα εἰς κήπους, ἔνθα τὰ πάντα φαίνονται ρόδινα.

O primavera, gioventù dell' anno !

O gioventù, primavera della vita !

Εἰρηναῖος Κ. Ἀσώπιος.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ'

Α'

Ἀπὸ εἰκοσαετίας διεξάγεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπανορθωτικὴ ἐργασία παντὸς ἀφορῶντος εἰς τὸ ἀνατολικὸν χριστιανικὸν κράτος. Εἶνε ἀληθές ὅτι αἱ ἐκφράσεις «βυζαντινισμός» καὶ «βυζαντινὴ αὐτοκρατορία» («bas-empire») οὐδὲν ἀπώλεσαν τῆς ἐκφαστικῆς αὐτῶν σημασίας· ἀλλ' ὅμως ἐγένετο ἀρχὴ κρείττονος ἐκτιμήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ προλήψεις, διὰ τοῦ πρίσματος τῶν ὁποίων ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἀπέβλεψαν πρὸς αὐτήν, βαθμηδὸν διαλύονται. Ἐν Γαλλίᾳ ὡς καὶ ἀλλαχοῦ σπουδαῖα συγγράμματα ἐγράφησαν περὶ τῶν διαφορῶν φάσεων τοῦ μέχρι τοῦδε κακῶς ἐκτιμηθέντος παρελθόντος τούτου. Ἡ ἐπιτυχία ἐνίων τῶν ἐργασιῶν τούτων εὗρεν ἡχῶ καὶ πέραν ἐτι τοῦ στενοῦ κύκλου τοῦ δημοσίου πρὸς δ ἀπηυθύνετο. Δὲν λέγομεν βεβαίως ὅτι τὰ βυζαντινὰ πράγματα θεωροῦνται εἰσέτι τοῦ συρμού, ἀλλὰ δὲν ἀφιστάμεθα, φαίνεται, πολὺ τούτου.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου ἐπιφυλάττει ἡμῖν πολλὰς ἐκπλήξεις. Τὸ θέμα εἶνε τοσοῦτον εὐρὺ καὶ τοσοῦτων μερῶν αὐτοῦ ὑπολείπεται εἰσέτι ἡ ἐξερεύνησις, ὥστε αἱ τῶν σοφῶν καὶ ἱστορικῶν ἐρευναι ἐπὶ πολὺ θὰ παρέχωσι τὸ ἐν τῇ ἐξερευνήσει τοῦ ἀγνώστου θέλγητρον. Οὕτω μέχρι τῆς σήμερον ἡ βυζαντινὴ φιλολογία πολλὰς παρείχε δυσκολίας τῇ περὶ αὐτὴν σπουδάζοντι, διότι οὐδὲν ἐν οὐδεμιᾷ τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ἄξιον λόγου καὶ πλήρες σύγγραμμα ἔχομεν τέως περὶ τοῦ θέματος τούτου. Τὸ κενὸν τοῦτο ἐπληρώθη πρὸ μικροῦ ὑπὸ τοῦ x.

¹ Ἡ πραγματεία αὕτη ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ἐν τῇ περιοδικῇ Revue des Deux Mondes.

ΤΟΜΟΣ ΙΒ'. Σεπτέμβριος.

Παρουσία

ΕΠΙΣΤΟΛΗ
353
Ι. ΒΛΑΧΟΠΙΑΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΒΗΛΑΣ
ΕΦΟΡ. ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Κρουμβάχερ. Μέχρις οὗτου δὲ τὸ βιβλίον αὐτοῦ μεταφρασθῇ εἰς τὴν Γαλλικὴν, δὲν θὰ ἐπιτρέπηται πλέον τοῖς γινώσκουσι τὴν Γερμανικὴν νὰ δυσφημῶσι τὴν φιλολογίαν ταύτην ὡς ἀγνοοῦντες αὐτήν. Κἂν ἔτι ἡ μελέτη αὐτὴ οὐδὲν ἄλλο ἐνδιαφέρον παρῆιχε, θὰ ἡδύνατό τις πάντοτε νὰ ἐπικαλεσθῇ ὑπὲρ αὐτῆς τοῦτο, ὅτι οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῶν μακρῶν τούτων αἰώνων ἀποτελοῦσι τὸ ἀληθὲς ἐνωτικόν — ἢ μᾶλλον τὴν μετὰ-βασιν — ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἰς τὴν νεωτέραν ἀναγέννησιν.

Ἄλλ' ἡ ἐποχὴ αὕτη δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς μόνον ὡς ἀποτελοῦσα συνέχειαν τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρξε, κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς διάστημα, τὸ σπουδαιότατον κράτος τοῦ τότε πεπολιτισμένου κόσμου· ἐσωτερικῶς μὲν ὁ ἑλληνισμὸς μετασχηματισθεὶς ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς παραδοχῆς τῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων, ἀναφαίνεται ὑπὸ νέαν ὄψιν· ἐξωτερικῶς δὲ τὸ κράτος τοῦτο ἀσχεῖ περὶ ἑαυτὸ κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις, ἰδίᾳ δὲ παρὰ τοῖς σλαβικοῖς λαοῖς ροπήν, ἧς τὰ ἀποτελέσματα καὶ σήμερον ἔτι εἶνε καταφανῆ. Δι' ὃ ἡ ἱστορία αὐτοῦ συνδέεται τῇ καταγωγῇ τῆς συγχρόνου Εὐρώπης. Ἐν αὐτῇ βλέπομεν τελευτῶσαν τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀρχομένην τὴν νεωτέραν ἐποχὴν. Ἀπὸ τὴν διπλὴν ταύτην ἄποψιν ἐξετάζονται νῦν τὰ πράγματα πρὸς κατανόησιν καὶ διαπραγματεύσιν τῆς ἱστορίας ταύτης καὶ ἐν τούτῳ ἴσως ἐγκεῖται ἡ ἐπιτυχέστερα ἐξήγησις τοῦ ὁσμῆραι αὐξάνοντος ἐνδιαφέροντος περὶ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

Πόθεν ἄρχεται ἡ βυζαντινὴ περίοδος; Τοῦτο τὸ ζήτημα τὸ ἀμέσως τιθέμενον. Πολλοὶ τῶν πραγματευθέντων τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους ὥρισαν ὡς ἀφετηρίαν τὴν διάρρηξιν τοῦ κράτους ἐπὶ τῶν υἱῶν τοῦ Θεοδοσίου· ἄλλοι προετίμησαν τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τὴν τοῦ Ἡρακλείου ἢ καὶ τὴν τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Ἄν ὁ καθορισμὸς τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς ἱστορίας εἶνε δυσχερὴς, μείζονες εἶνε αἱ δυσχέρειαι προκειμένου περὶ τῆς φιλολογικῆς κινήσεως τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου. Ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀνέρχεται μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὸν ἀπλούστερον λόγον ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὡς ἀποτελοῦν μέρος τῆς αὐτῆς σειρᾶς, ἧς καὶ τὸ γνωστότατον βιβλίον τοῦ κ. W. Christ, ἔδει νὰ εἶνε συνέχεια αὐτοῦ. Πράγματι δὲ θεωρεῖ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος ὡς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν λήγει ἡ ἀρχαιότης καὶ ἀφ' ἧς ἄρχεται νέα περίοδος. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ ὑποστηρίζει τὴν ἀρχὴν ταύτην δι' ἐπιχειρημάτων, ὧν δύσκολον θὰ ἦτο νὰ διαμφισβητηθῇ ἡ ἀξία. Ἄλλ' ἄρά γε δὲν ὑπάρχει τι τὸ ἄγαν αὐθαίρετον ἐν ταῖς ὁροθεσίαις ταύταις;

Ἐκ πρώτης ὄψεως αὐτὸ τὸ ὄνομα *βυζαντινὴ φιλολογία* φαίνεται δικαιολογούν αὐτάς· ἀλλὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ ὅρος *βυζαντινός*, ὅσον

πρόσφορος καὶ ἂν εἶνε, εἶνε μεταγενέστερος. Ὁ κόσμος εἰς δὲν ἐφαρμόζεται οὐδόλως θὰ ἐνόει αὐτόν. Πρὸς τοῦτοις νομίζομεν ὅτι καλὸν εἶνε νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἐξῆς· ὅτι δηλ. οἱ ἱστορικοὶ ὄροι, οἱ βάσιμον ἔχοντες λόγον ὑπάρξεως, προκειμένου περὶ τῆς Δύσεως, ἀποβάλλουσι πολλάκις τὴν σημασίαν αὐτῶν, προκειμένου περὶ τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτω δὲν δύναται τις νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς αὐτὴν τὸν ὅρον μεσαίων μετὰ πάντων τῶν εἰς τὰ ὑπ' αὐτὸν ὑπονοουμένων. Ὁ χεῖμαρρος τῶν διαφόρων ἐπιδρομῶν μετεσχημάτισε τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, ἀλλὰ δὲν διέσπασεν αὐτήν, ἐνῶ ἀνέτρεπε τὴν Δύσιν. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρήκμασαν αἱ τέχναι καὶ τὰ γράμματα, ἐξησθένισεν ἡ δημιουργικὴ δύναμις, ἀλλ' οὐδέποτε διεκόπη ριζηδὸν ἡ πορεία τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου οὐδέποτε ἐντελῶς ἐλησμονήθησαν ἐν αὐτῇ. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ἀπορρόφησης ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κόσμῳ, ἡ ἀποδοχὴ νέας θρησκείας, ἐπήνεγκον βεβαίως σπουδαιοτάτην ἀλλοίωσιν τῶν ὄρων τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν κλίσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ· ἔνεκα τῆς μετὰ ξένων καὶ νέων στοιχείων ἐπαφῆς, ἀπώλεσεν, οὗτος τὴν πρώτην αὐτοῦ πρωτοτυπίαν καὶ δὲν ἐπανεῦρε πλέον τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ πτῆσιν· ἀλλ' οὐχ ἥττον διετήρησε τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἀτομικότητα αὐτοῦ. Διότι οἱ νέοι οὗτοι Ῥωμαῖοι ὑπῆρξαν καὶ διέμειναν αἱ Ἑλληνες. Ἀλλὰ πρὸ παντός ὑπῆρξαν χριστιανοί. Ἡ τῆς νέας θρησκείας ἐπίδρασις ἐπικρατεῖ καὶ ἐκδηλοῦται καθ' ὅλας τῆς ἱστορίας αὐτῶν τὰς φάσεις καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ φιλολογικῇ αὐτῶν ἱστορίᾳ. Ἡ καθίδρυσις τοῦ χριστιανισμοῦ σημειοῖ τὴν ἀρχὴν τῆς τρίτης ταύτης περιόδου τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, τῆς ἐπομένης τῇ κλασικῇ καὶ ἀλεξανδρινῇ περιόδῳ. Ἀντὶ νὰ ὀνομάσωμεν τὴν τρίτην ταύτην περίοδον βυζαντινὴν, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὴν ἀπλούστατα χριστιανικὴν;

Ἀλλὰ καὶ τότε θὰ ἦτο πάλιν ἀνάγκη νὰ καθορίσωμεν χρονολογίαν ἀφετηριακὴν. Θὰ ἔπρεπεν ἄρά γε νὰ ἀνέλθωμεν μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος διδαχῆς; Δὲν δύναται τις νὰ διαμφισβήτησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἱερῶν βιβλίων ἀσκηθεῖσαν ροπήν, ἀλλὰ πρὸ τῆς μονιμοποιήσεως αὐτῆς παρῆλθον αἰῶνές τινες. Τὴν ἀρχὴν τῆς νέας ταύτης ἐποχῆς τῆς φιλολογίας αὐτῶν οἱ Ἑλληνες ἀνάγουσιν εἰς τὸν Δ' αἰῶνα. Ὡς Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας εἶνε δι' αὐτοὺς ὁ πρῶτος τῶν αὐτοκρατόρων αὐτῶν, οὕτω καὶ οἱ τῆς ἐκκλησίας πατέρες εἶνε οἱ ἡγέται νέας φιλολογικῆς περιόδου. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγιος Βασίλειος καὶ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νανζιανζηνὸς θεωροῦνται ὡς οἱ πρῶτοι τῶν συγγραφέων τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος, ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἐγένοντο οὗτοι οἱ προστάται τῶν γραμμάτων. Καὶ σήμερον ἔτι τὴν 30 Ἰανουαρίου

ἐκάστου ἔτους ἐορτάζεται ἡ μνήμη αὐτῶν ἐν αὐταῖς, ὡς ἐορτὴ ἐκκλησιαστικὴ ἅμα καὶ ἀκαδημαϊκὴ. Ἡ περιληπτικὴ αὕτη ἐορτὴ ἐθεσπίσθη κατὰ τὸ 1100 ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὡς ἡ καθιερωσὶς προαιωνίου ἤδη αἰσθήματος. Ἐν τοῖς τροπαρίοις τοῖς ψαλλομένοις πρὸς τιμὴν αὐτῶν καλοῦνται «φωστῆρες τὴν οἰκουμένην πυρσεύσαντες, — μελίρρυτοι ποταμοὶ τῆς σοφίας — θεόπνευστοι κήρυκες». Ὑπὸ τὰς ποιητικὰς ταύτας ὑπερβολὰς ὑπολανθάνει ἡ ἀλήθεια, διότι οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἐνεχάραξαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν διάνοιαν τὸν τύπον, ὃν αὕτη διετήρησεν ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας. Δὲν προτιθέμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν ἐνταῦθα περὶ τῶν δογματικῶν ἐρίδων, αἵτινες κατέλαβον τοσοῦτον σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀφίνομεν κατὰ μέρος τὴν δογματικὴν φιλολογίαν, ἣν ἄλλως τε καὶ ὁ κ. Κρουμβάχερ δὲν περιέλαβεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ, παρὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ροπῆς, ἣν ἐν γένει ἥσχησεν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ καθαρῶς κοσμικῇ φιλολογίᾳ διορθῶν τις πάντοτε ὑποφῶσκον τὸ χριστιανικὸν αἶσθημα καὶ τὰς χριστιανικὰς ἰδέας· ὑπὸ τὸ ὄψος δὲ τοῦ συγγραφέως τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐχομένου τῶν ἀρχαίων προτύπων, ἀνακαλύπτει τις συνηθέστατα τὸν ἐν ἐκκλησιαστικοῖς μελετήμασι τεθραυμένον ἄνδρα.

Ἀναμφιβόλως τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα ἐξακολουθεῖ ὑφιστάμενον ἐν τῇ θρησκευτικῇ ταύτῃ ἀνακαινίσσει, ἡ δὲ εἰδωλολατρεῖα δὲν ἐξέλιπεν ἀμέσως. Οἱ ἱστορικοὶ Δέξιππος, Εὐνάπιος καὶ Ζώσιμος εἶνε εἰδωλολάτραι· ὁ Πρόκλος διαχέει νέαν αἴγλην εἰς τὸν νεοπλατωνισμόν ἐν πέμπτῳ αἰῶνι μεσοῦντι. Ὁ Πλήθων, δέκα αἰῶνας βραδύτερον, ἀναφαίνεται ὡς καινοτόμος ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐμπνεόμενος δογμάτων. Ἀλλὰ ταῦτα εἶνε ἐξαιρέσεις. Ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ὁ κόσμος εἶχεν ἐκχριστιανισθῇ καὶ τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα εἶνε ὁ δεσπότης χαρακτήρ ἐν τῇ διανοητικῇ κινήσει τῶν Ἑλλήνων. Δὲν δύναται ὁμως νὰ θεωρηθῇ τοῦτο ὡς ἡ μόνη αἰτία τῆς φιλολογικῆς αὐτῶν παρακμῆς, διότι ἡ θεολογία δὲν εἶνε πάντοτε ἀναγκαίως ὀλεθρία τοῖς συγγραφεῦσι καὶ διότι μέχρι τῆς χθὲς ἔτι ἐξαρχηθρίσθη αὕτη ὡς «ἐξαίρετος σχολὴ ἐξάρσεως τοῦ πνεύματος». Ἐβεβαιούτο προσέτι οὐχὶ ἀλόγως ὅτι «ἀπὸ τοῦ Ταλλεϋράνδου μέχρι τοῦ Ρενάν, διπλωμάται καὶ σοφοί, πάντες οἱ ἐπὶ τῶν ἐδωλίων τῶν ἱερατικῶν φροντιστηρίων καθεσθέντες ἐξῆλθον αὐτῶν εὐσταθέστεροι καὶ ὀξυνοότεροι». Ἀλλ' ἵνα προαχθῇ εἰς μέσον τὸ εὐάρεστον τοῦτο ἀποτέλεσμα, ἀνάγκη νὰ μετριάζωνται τὰ θεολογικὰ μαθήματα ὑπὸ πνοῆς ἐλευθερίας, ἥτις ἔλειπεν ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀτμοσφαίρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὅπως δὲ ποτε φρονούμεν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπονεμηθεῖσα

θέσις εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶνε ἱστορικὴ πλάνη καὶ ὅτι ἀσφαλέστερον θὰ ᾔτο νὰ ἀναδράμωμεν ὑψηλότερον τοῦ κ. Κρουμβάχερ, ᾗτοι μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπως μορφώσωμεν τελείαν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἧς κέντρον καὶ ἐστὶ ὑπῆρξεν ἡ Κωνσταντινούπολις.

Ἄλλ' ἂν μὴ δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν εὐχερῶς τὴν χρονολογίαν καθ' ἣν ἄρχεται ἡ βυζαντινὴ φιλολογία — μεταχειρισθῶμεν καὶ αὖθις τὸν ὅρον τοῦτον — ἀδυνατοῦμεν ἐπίσης νὰ εἰπώμεν ἀκριβῶς καὶ ποῦ λήγει. Ἡ χρονολογία τοῦ 1453 ἐπιβάλλεται πολλῶν λόγων ἕνεκα. Σὺν τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ ἐλληνικὴ αὐτοκρατορία ὁλόκληρος καταρρέει, συναπόλλυται δὲ μετ' αὐτῆς καὶ τὸ χριστιανικὸν κράτος. Ἐν τούτοις ἡ ἐκκλησία ἐπιπλέει, παραμένει δὲ τρόπον τινὰ ἐνώπιον τοῦ ὑποδουλωθέντος ἔθνους ὡς ἡ σκιὰ τοῦ ἐξαφανισθέντος κράτους. Διετήρησεν ἐκ τοῦ παρελθόντος πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ διατηρηθῇ ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἐκείνου ναυαγίου. Προτιμῶνται δὲ ἐν τῇ ναυαγαιρείᾳ αἱ φιλολογικαὶ παραδόσεις, τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ ἐν αὐταῖς ἐνεσαρκούτο συγχρόνως ἡ τε θρησκεία καὶ ἡ ἐθνικότης. Πᾶσα ἡ ἐναπολειφθεῖσα παιδεία συνετάχθη περὶ τὴν ἐκκλησίαν, τὸ αὐτὸ μετ' ἐκείνης ἐπιτελοῦσα καθήκον, νὰ μὴ παρεκκλίνη τῆς ἡδὴ κεχαραγμένης ὁδοῦ.

Ἐξ ἄλλου πρὸς τοὺς ἐπιδιδάσκουσι τὴν διατήρησιν τοῦ παρελθόντος λογίοις, ἤρξατο ἀναφανομένη μετριοφρόνως δημώδης τις φιλολογία. Ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δ κ. Κρουμβάχερ ἀφιερῶν αὐτῇ εἰδικὸν κεφάλαιον. Τὰ περισωζόμενα μνημεῖα αὐτῆς ἀνέρχονται μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος, ἡ ἀρχὴ δὲ αὐτῶν ἀνέρχεται ἴσως ἔτι ἀπωτέρω. Πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετ' αὐτὴν ἡ δημώδης αὕτη φιλολογία πτοιομένη χρῆσιν τῆς ἀλαλούμενης καὶ ζώσης γλώσσης, παρήχθη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς φιλολογίας τῶν σοφῶν, οἵτινες μετεχειρίζοντο γλῶσσαν, ἥτις ἐγράφετο, καίτοι εἶχε παύσει λαλούμενη. Ἡ πορεία τῶν δύο τούτων φιλολογιῶν ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας ὅλους παράλληλος καὶ ἡ μία ἔσχε λεληθότως καὶ ἀσυνειδήτως ροπὴν ἐπὶ τῆς ἐτέρας· ἔνθεν μὲν οἱ λόγιοι, καίτοι καταφερόντων τὴν δημώδη γλῶσσαν, παρεσύροντο ἐνίοτε εἰς παραδοχὴν τύπων τινῶν αὐτῆς· ἔνθεν δὲ οἱ τῆς δημώδους θιασῶται δὲν ἠδύναντο πάντοτε νὰ λησμονῶσι τὰ μαθήματα, ἅτινα εἶχον μάθει νὰ γράφωσι μελετώντες ὅπωςδῆποτε τὴν ἀρχαίαν ἢ γλῶσσαν τῶν λογίων. Καίτοι τὰ δύο ταῦτα ρεύματα δὲν εἶχον ἔτι συγχωνευθῇ, ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ὁμως αὐτῶν ροπῆς παρήχθη νέα φιλολογικὴ γλῶσσα, ἥτις ὅτε μὲν ἔνθεν, ὅτε δὲ ἔνθεν ἀποκλίνουσα, συμμορφοῦται ὁμως πρὸς τὰς πολλαπλᾶς ἀνάγκας τῆς νεωτέρας ἡμῶν κοινωνίας καὶ φαίνεται ἱκανοποιοῦσα τὰς ἀνάγκας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος.

Μὴ προτιθέμενοι νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὰ καθέκαστα τοῦ ζητήματος τούτου, περιοριζόμεθα βεβαιοῦντες ὅτι πλὴν τῆς δημώδους φιλολογίας, τὸ μεῖζον μέρος τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέντων ἐπὶ τῆς ὁθωμανικῆς δεσποτείας καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, εἶνε πῖστη συνέχεια τῶν φιλολογικῶν παραδόσεων τοῦ παρελθόντος· ἡ μορφή, ἡ γλῶσσα ὡς καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῶν θὰ ἐδικαιολόγουν τὴν ἐν τῇ βυζαντινῇ φιλολογίᾳ κατὰταξιν αὐτῶν. Τὸ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἐκκλησία διετέλεσε πιστὴ εἰς τὸ παρελθόν τοῦτο· ἀποβλέπων δέ τις εἰς τὰ ἐνταλτήρια γράμματα, τὰς προσευχὰς ἢ τὰς ἱεράς δεήσεις τὰς συντασσομένας δι' εἰδικὰς περιστάσεις καὶ γενικῶς εἰς τὰ ἔγγραφα τὰ ἐξερχόμενα ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν γραφείων τῆς Ἀνατολῆς, δυσκόλως θὰ ἀπεφαίνετο ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία δὲν ὑφίσταται πράγματι ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν.

Β'

Ἐκτὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν δημώδη φιλολογίαν, τὸ ἔργον τοῦ κ. Κρουμβάχερ εἶνε διηρημένον εἰς δύο μέρη· εἰς πεζὸν λόγον καὶ ποίησιν. Οἱ πεζογράφοι ὑποδιαιροῦνται πολλαχῶς, εἰς ἱστορικοὺς καὶ χρονολόγους, γεωγράφους, φιλοσόφους, ρήτορας, σοφιστὰς καὶ ἐπιστολογράφους, καὶ τελευταῖον εἰς πάντα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχαιογνώσιν. Μόνη ἡ τῶν ὀνομασιῶν τούτων ποικιλία μαρτυρεῖ περὶ τῆς φιλολογικῆς δράσεως τῆς περιόδου ταύτης. Προσθετέον δὲ ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρω δὲν περιλαμβάνονται πάντα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὰ νομικά, τὰ ἱατρικά, τὰ μαθηματικά καὶ τὰ ἐπιστημονικά ἐν γένει.

Ἐκάστου τῶν κεφαλαίων τούτων προηγεῖται σύνοψις, ἐν ᾗ ἀπαντῶσι σπουδαιόταται πληροφορίαι καὶ κρίσεις, ἔπονται σημειώσεις λεπτομερεῖς ἐπὶ ἑκάστου τῶν κυριωτέρων συγγραφέων ἑκάστης τάξεως, ταύτης δὲ πάλιν ἔπεται πλήρης βιβλιογραφία, σημειοῦσα οὐ μόνον τὰς ἐκδόσεις ἢ τὰς μεταφράσεις ἑκάστου συγγραφέως ἀλλὰ καὶ πάσας τὰς μονογραφίας ἢ εἰδικὰς μελέτας τὰς περὶ αὐτῶν γενομένας ἐν πάσαις σχεδὸν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις. Ἴνα δὲ καταστήσῃ ἐγκόλπιον (*vade me cum*) ἀπαραίτητον καὶ ὁδηγὸν λεπτομερέστατον καὶ ἀσφαλέστατον τὸ βιβλίον αὐτοῦ διὰ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνασχοληθῶσιν εἰς μελέτας τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ὁ κ. Κρουμβάχερ οὐδενὸς ἐφέισθη κόπου. Ἐταξίθετ' ἡ τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν φιλολογικῶν ὑπομνημάτων μετ' ἄκρας ὑπομονῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας, αἵτινες θὰ ἐκτιμηθῶσιν ὑπ' ἐκείνων μάλιστα, οἵτινες δὲν εἶνε ξένοι πρὸς τὰς μελέτας ταύτας. Ἡ

μεθοδική τῆς ὕλης κατανομή καὶ ἡ τοπογραφικὴ διάταξις βοηθοῦσι τὸν ἀναγνώστην, οὗτινος τὸ ἐνδιαφέρον διεγείρεται ἐν τέλει ἐκάστου κεφαλαίου διὰ τῶν γενικῶν παρατηρήσεων τῶν παρασκευαζουσῶν τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Ἐκ πάντων τῶν πεζογράφων ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς προτιμᾷ τοὺς ἱστορικούς. Ὡς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, οὐδεὶς εὐρωπαϊκὸς λαὸς πλὴν τῶν Ἑλλήνων κέκτηται τοσούτῳ πλουσίαν ἱστοριογραφικὴν φιλολογίαν. Ἀπὸ Ἡροδότου μέχρι τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλου ἡ ἄλυσις δὲν διακόπτεται. Οἱ ἱστοριογράφοι τῆς περὶ ἧς πρόκειται περιόδου προσκολλῶνται εἰς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα· μιμοῦνται τοὺς τρόπους αὐτῶν καὶ προσπαθοῦσι μάλιστα νὰ δανεισθῶσι τὸ λεκτικὸν αὐτῶν. Κατανοοῦσιν ὡς καὶ ἐκεῖνοι τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορίας· δὲν δύνανται μὲν νὰ ἐξισωθῶσιν αὐτοῖς, ἀκολουθοῦσιν ὁμῶς πιστῶς τοῖς ἔχουσιν αὐτῶν· πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐμφοροῦνται ἀληθοῦς αἰσθήματος τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ δὲν στεροῦνται κριτικῆς ἱκανότητος. Δὲν δύνανται δέ τις νὰ ψεῖξῃ αὐτοὺς διότι δὲν ἀνεδέχθησαν ὑπέρτεροι τῆς ἐποχῆς αὐτῶν· ἀρκεῖ νὰ ἀναγνώσῃ ὅτι εἶνε πολὺ ἀνώτεροι τῶν ἐν τῇ Δύσει συγχρόνων των. Ἐὰν ἔχωσιν ἐλαττώματα, δὲν εἶνε πάντοτε δι' αὐτὰ ὑπεύθυνοι· πολλὰ τούτων προέρχονται ἐκ τοῦ πολιτεύματος, ὑφ' ὃ ἔζων.

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ βυζαντινὴ φιλολογία ἀποτελεῖ ὅλον τι ὁμοίωμα καὶ μονόχροον. Πλὴν τῆς ἀτομικῆς ἀξίας τῆς ἀνυψούσης συγγραφῆς τινὰς ὑπεράνω τῶν συγχρόνων αὐτῶν, τὸ ποιεῖλον τῶν ἰδεῶν, τῶν τάσεων, τῶν ὁρέξεων, ἀντανακλᾷται ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα εἰς τὰ προϊόντα τῆς φιλολογίας ταύτης· οἱ αἰῶνες διαδέχονται ἀλλήλους ἀνόμοιοι πολλάκις καὶ ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ἀπέχει πολὺ τῆς πολλάκις ἀποδοθείσης αὐτῇ μορφῆς τῆς ἀκινήσιας. Καὶ αἱ ἐν τῇ λεκτικῇ τῶν συγγραφέων τούτων ποικιλίαι εἶνε τεκμήριον τῶν συνελευσθεῖσιν μεταμορφώσεων. Περιοριζόμενοι δὲ εἰς τοὺς ἱστοριογράφους καὶ χωρὶς νὰ ἐξέλθωσι τῆς περιόδου, ἣν ὁ κ. Κρουμβάχερ περιλαμβάνει ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ, λέγομεν ὅτι ἡ τοῦ ἔκτου καὶ ἐβδόμου αἰῶνος συγγραφῆς διαφέρουσι τῶν τοῦ ἐνδεκάτου καὶ τῶν ἐπομένων. Παρὰ τοῖς πρώτοις ἤκιστα καταφανὴς καθίσταται ἡ προσπάθεια ὅπως προσεγγίσωσι τοῖς ἀρχαίοις· διατηροῦσι τὴν ἀφέλειαν αὐτῶν καὶ δὲν φαίνονται προσπαθοῦντες νὰ ἀπαλλαγῶσι τῶν στοιχείων τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Τὸ ὕφος λ. χ. τοῦ Προκοπίου ἢ τοῦ Ἀγαθίου ἐλέγχει αὐτὸ καὶ μόνον φύσιν λεπτὴν καὶ καλλιτεχνικώτερον συναίσθημα. Αἱ ιδιότητες αὐτοῦ ἀπαντῶσι μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος. Ἀναγινώσκοντες εἰς Ἀνναν τὴν ἑορμηνήν ἢ εἰς οἰονδήποτε ἄλλον ἱστορικὸν τῶν τελευταίων τῆς αὐτο-

κρατορίας αίωνων, παρατηροῦμεν καταφανέστερον τὸ τεχνικὸν τοῦ ὕφους· τὸ ἐπιτετηδευμένον τῆς ἀκριβολογίας τῶν συγγραφέων τούτων συναισθάνεται τις ὡς διαμαρτυρίαν· καθ' ὅσον ἡ κοινὴ γλῶσσα μορφοῦται, οὗτοι ἀφίστανται αὐτῆς ὀριστικώτερον καὶ προσκολλῶνται ταῖς κλασικαῖς παραδόσεσι μετὰ πλείονος ζέσεως, ἐξωθούσης αὐτοὺς μέχρι σχολαστικότητος. Ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὸ ἀρχαῖζεν ἐξικνεῖται εἰς τὸν κολοφῶνα αὐτῆς ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων.

Συνήθως τάσσονται εἰς μίαν μόνην τάξιν οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, διακρίνονται δὲ μόνον ἐκ τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἕκαστος αὐτῶν ἐπεδόθη καὶ δι' ἣν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγὴ. Ἄλλ' ὁ Κρουμβάχερ εὐλόγως παρατηρεῖ ὅτι ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ, προερχομένη ἐκ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἰς ἣν ἰδίᾳ ἕκαστος ἀνήκε καὶ τῆς πρὸς ἣν ἀπετείνετο· λέγει ἡμῖν ὅτι οἱ ἱστορικοὶ ἀπηυθύνοντο εἰς κύκλον περιωρισμένον, τοὺς λογίους, τὸν ἀνώτερον κλῆρον, τοὺς ἐν τέλει καὶ ἐνὶ λόγῳ πρὸς εἰδὸς τι μανδαρίνων, καλλιεργούντων τὰ κλασικὰ γράμματα. Ἀνῆκον δὲ καὶ οὗτοι εἰς τὴν ἐκλεκτὴν ἐκείνην χορείαν τὴν προσπαθοῦσαν νὰ ὑπερέχῃ καὶ χωρίζεται τῶν πολλῶν. Μεταξὺ τῶν συγγραφέων τούτων καταλέγονται καὶ αὐτοκράτορες ὡς λ. γ. Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος καὶ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός· βασιλόπαιδες ὡς Ἄννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ὁ σύμβουλος αὐτῆς Νικηφόρος Βρυέννιος, καὶ παρ' αὐτοῖς εὐρίσκομεν μεγιστᾶνας, ἱεράρχας, νομομαθεῖς καὶ ἐξ ἐπαγγέλματος λογίους.

Οἱ χρονογράφοι ἀπ' ἐναντίας ἔγραφον διὰ κοινὸν εὐρύτερον καὶ ἤττον ἐκλεκτόν, εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ πληροῦν τὰς μονὰς πληθός. Οὗτοι ἐν ταῖς συρραφαῖς αὐτῶν ἐπεμελοῦντο τῆς τέχνης, τοῦ ὕφους καὶ αὐτῆς τῆς συντάξεως ἤττον τῶν ἱστορικῶν· εἶνε κατὰ τοῦτο νεώτερισται καὶ μᾶλλον δημῳδαί. Μοναχοὶ ὄντες τὸ πλεῖστον, ἔλκονται μᾶλλον ὑπὸ τῶν στοιχείων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἢ ὑπὸ τῶν κοσμικῶν γεγονότων καὶ περὶ τούτων μᾶλλον ἐνδιαφέρονται.

Δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν τὸν κ. Κρουμβάχερ εἰς τὰ ἄλλα τὰ περὶ πεζογράφων μέρη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ· ἀρκεῖ νὰ ἐπαναλάβωμεν ἅπαξ ἔτι ὅτι οὐδεὶς κλάδος ἀνθρωπίνης γνώσεως ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου νὰ μὴ ἐπεμελήθησαν οἱ τοσοῦτον διασυσθάνοντες βυζαντινοὶ οὗτοι. Ψέγουσιν αὐτοὺς ὅτι οὐδένα κλάδον προήγαγον. Ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὐτῶν δὲν ἦτο δημιουργικὴ ἀλλὰ συντηρητικὴ. Ἀλλὰ καὶ παραλειπομένου παντός, ὅ,τι ὀφείλομεν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς νομομαθεῖς, δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ τις ὅτι ἠκολούθησαν οὗτοι τετριμμένην συντηρητικὴν πορείαν, ἀλλοτρίαν πάσης ἀναπτύξεως καὶ προόδου. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις, ἣν ἐπεχείρησαν οἱ εἰκονο-

κλάσται ἀπέτυχεν, ἀλλ' οὐχ ἤττον διαμένει σπουδαιοτάτη ὡς σημειῖον τῆς τῶν χρόνων ἐκείνων καταστάσεως. Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματωθῇ ἡ ἐπιχείρησις αὕτη παρ' ἀνθρώποις τοσοῦτον ἐστερημένοις ἰδεῶν ὅσον θέλουσι νὰ παραστήσωσι τοὺς βυζαντινοὺς. Μὴ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν τὸ αὐτὸ περὶ πασῶν τῶν τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου θεολογικῶν συζητήσεων; Κατ' αὐτὰς προέκειτο πάντοτε περὶ ζητημάτων ἀφηρημένων, οὐδὲ θὰ ἐσπούδαζον περὶ ταῦτα εἰ μὴ ἦσαν αὐτοῖς προσιτά. Μεγάλα κοινωνικὰ ζητήματα ὑπεκρύπτοντο συνήθως ὑπὸ τὰ θεολογικὰ δόγματα. Αἱ αἱρέσεις ἦσαν τρόπον τινὰ τελευταῖον προϊόν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Αἱ σύνοδοι καὶ οἱ αὐτοκράτορες καταπολεμοῦντες αὐτάς, ἐμάχοντο ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους, ὡς καὶ ὑπὲρ τῆς ἐνόητος τῆς ἐκκλησίας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς μακροῖς ἀγῶσι, τοῖς προηγηθεῖσι τοῦ μεγάλου σχίσματος τοῦ Φωτίου καὶ ἐπακολουθήσασιν αὐτῷ. "Ὅταν ἀμερολήπτως καὶ ἄνευ προκαταλήψεων μελετηθῶσι ταῦτα, θὰ ἀνευρεθῶσιν ἐν αὐτοῖς, φρονοῦμεν, πολλαὶ ἀναλογίαι καὶ ὁμοιότητες πρὸς τὴν τῆς Δύσεως μεταρρυθμίσιν, καὶ θ' ἀποδοθῶσιν εἰς τοὺς ἐναργῶς μετασχόντας τούτων ἐμπνεύσεις πολλῶ ὑψηλότεραι καὶ διανοητικὴ ἱκανότης πολλῶ μείζων τῆς μέχρι τῆς σήμερον ἀποδοθείσης αὐτοῖς.

Περὶ φιλοσοφίας προκειμένου, ἐρωτῶμεν ἂν δὲν ὀφείλεται ἐπαινος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς, ὅτι αὐτοὶ πρῶτοι τὴν σπουδὴν τοῦ Πλάτωνος ἀνενέωσαν· «ἐν ᾧ ἐν τῇ Δύσει ἐπεκράτει ἀπεκλειστικῶς τὸ κύρος τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνᾷ καὶ αὐτοὶ οἱ σχολαστικοὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἐγνώριζον τὸν Πλάτωνα ἐκ μεταφράσεων, ὁ δὲ Πετράρχης μόλις ἐτόλμα νὰ ἐκφράσῃ τὴν προτίμησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀκαδημίαν, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μετὰ ζήλου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους»¹. Μεταξὺ τῶν νέων τούτων ὁπαδῶν τοῦ Πλατωνισμοῦ διακρίνονται ὁ Ψελλὸς καὶ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός. Βραδύτερον κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ὁ Πλήθων, ὅστις ἦτο ἄξιος ἰδιαίτερας μνείας ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ κ. Κρουμβάχερ, συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ μεγάλου τοῦ Σωκράτους μαθητοῦ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ μάλιστα κατήντησε νὰ θελήσῃ νὰ ἀνακαινίσῃ τὸν χριστιανισμόν διὰ τοῦ Πλατωνισμοῦ.

Μέχρι τοῦδε ἐπραγματεύθημεν περὶ ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας· ἀλλ' ἡ φιλολογία λαοῦ τινος δὲν εἶνε πλήρης, ἂν δὲν παραγάγῃ καὶ ἔργα τῆς φαντασίας. Δὲν εἶχον ἄρά γε τοιαῦτα οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸ διάστημα τῶν δέκα τούτων αἰώνων; Τί ἀνεγίνωσκεν ὁ λαὸς ἐκεῖνος; ποῦ ἐζήτει τὴν

¹ Κρουμβάχερ σελ. 171.

πνευματικὴν αὐτοῦ ἀναψυχὴν ; πῶς διεσκέδαζε ; Θέατρον εἶχε φαίνεται τὸ ἵπποδρόμιον· ἐστερεῖτο ἐφημερίδων· κοινοβουλευτικαὶ συζητήσεις δὲν ὑπῆρχον καὶ ἂν ἐκινεῖτο τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ὑπὸ τῶν μεγάλων ἐγκλημάτων καὶ τῶν διασῆμων δικῶν, ὡς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, εὐλόγως δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο δὲν ἱκανοποιεῖτο, ἅτε μὴ δημοσιευομένων τῶν σχετικῶν πρακτικῶν. Πῶς ἀνεπλήρου λοιπὸν τὴν ἔλλειψιν ταύτην ;

Ἐν πρώτοις εἶχε τὸ μυθιστόρημα.

Ὁ κ. Κρουμβάχερ δὲν εἶνε βεβαίως θαυμαστὴς τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος. Οἰκτεῖρει τὸ ἐν αὐτῷ πομπῶδες τοῦ ὕφους, τὴν πλοκὴν, τὴν ἔλλειψιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἀποδίδει τὴν αἰσθητικὴν αὐτοῦ ἀσημότητα εἰς αὐτὸν τὸν βίον τῆς κοινωνίας, πρὸς ἣν ἀπηυθύνετο. «Τὰ ἐν αὐτῷ παριστάμενα πρόσωπα, λέγει, εἶνε σκιαί, ψευδῆ δὲ ἡ νεφελώδης τὰ τοπεῖα, οὐδὲν τὸ εὐκρινές, οὐδὲν τὸ πραγματικὸν ἔχοντα, ἡ μορφή καὶ ἡ χροιά κενὰ καὶ ἄψυχα, ὥσει οὐδέποτε οἱ μυθιστοριογράφοι οὔτοι ἔρριψαν βλέμματα ἐπὶ ζῶντος προτύπου. Κεχλυσμένοι ἐν μουσεῖῳ τινὶ πλήρει κονισάλου ἐργάζονται παράγοντες ἔκτυπά τινα. Εἶνε οἱ ἀντίποδες τῶν Φλωμπέρ, τῶν Ζολᾶ, τῶν Κέλλερ, τῶν Δοστοϊέφσκη, τῶν Τολστόη». Οὐδὲν δικαιοτέρον τῶν κρίσεων τούτων. Φρανοῦμεν ὅμως ὅτι ἡδυνάτο τις νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τοὺς μυθιστοριογράφους τοῦθ' ὅπερ ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εἶπε περὶ τῶν ἱστορικῶν, νὰ μὴ κακίζωμεν δηλ. αὐτούς, διότι δὲν προεπορεύθησαν τῆς ἐποχῆς αὐτῶν. Οἱ Φλωμπέρ καὶ οἱ Τολστόη εἶνε προϊόντα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναφανῶσι κατὰ τὸν μεσαίωνα ἢ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἄδικον δὲ ἴσως εἶνε νὰ καταδικάσῃ τις ὁλόκληρον εἶδος λόγου ἐξετάζων αὐτὸ μόνον κατὰ τὴν παρακμὴν του. Ἄν, ὡς ἀρχόμενοι ἠγυῖσθην, ὁ κ. Κρουμβάχερ εἶχε περιλάβει ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τὸν Δ' αἰῶνα, θὰ συνέδεε τὸ βυζαντινὸν μυθιστόρημα μετὰ τῶν κατὰ *Δάφνιν καὶ Χλόην* καὶ τῶν *Αἰθιοπικῶν*, καὶ ἴσως τότε θὰ ἐμετρίαζε τὴν αὐστηρότητα τῆς κρίσεως αὐτοῦ. Ὁ Μανασσῆς, ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης, ὁ Εὐγενειανὸς καὶ οἱ ἄλλοι μυθιστοριογράφοι, οὓς ἐπισκοπεῖ προῆλθον ἐκ τῶν Λόγγων καὶ τῶν Πολυδώρων· εἶνε μιμηταὶ ἐκείνων μὴ ἀναζητήσαντες νέαν ὁδὸν καὶ διὰ τοῦτο—ὡς συμβαίνει ἐν ὁμοίαις περιστάσεσι—δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ ἡ παρακμὴ.

Πρὸς τῇ μιμῆσει τῶν ἀρχαίων προτύπων μνημονευτέα καὶ ἡ ροπή ἢ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἀσκηθεῖσα ἐν γένει ὑπὸ τῶν ξένων στοιχείων, μεθ' ὧν ἀλληλοδιαδόχως ἤλθεν οὗτος εἰς ἐπαφὴν. Καθὼς λέγει ὁ κ. Γάστων Παρί : «Τὸ εἰς πεζὸν λόγον μυθιστόρημα ἀποτελεῖ εἶδος

λόγου μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀσίας μορφωθὲν ὑπὸ κύκλου καλουμένου τῶν ἐλληνιστῶν, ἀποτελοῦντος τὴν μεγάλην ἐστίαν, ἐν ᾗ συνανέμινον Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ὁ πολιτισμός, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλολογία. Τὸ εἶδος τοῦτο ὑπῆρξε γονιμώτατον ἐν τῇ χώρᾳ τῆς γενέσεως αὐτοῦ, ἐνῶ παρ' ἡμῖν ὀλίγιστα ἔργα ὡς δείγματα αὐτοῦ διετηρήθησαν. Ἐξηκολούθησεν ὁμοῦς εὐδοκιμοῦν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Πολλὰ τοῦ εἶδους τούτου ἔργα μετεφράσθησαν εἰς τὴν Λατινικὴν καὶ κατέθελξαν τὰ πνεύματα τῶν ἐν τῇ Δύσει διὰ τοῦ ἀλλοκότου τῶν ἐν αὐτοῖς διηγήσεων, ἐν αἷς μεγίστη θέσις παρέχεται τῷ ἔρωτι¹. Βραδύτερον, ὅτε αἱ σταυροφορίαι ἐπήγαγον τὴν συνάφειαν τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἐξασκηθεῖσα ἀμοιβαία ροπή ἐξετάθη καὶ εἰς τὰ γράμματα. Ἐντεῦθεν παρήχθη τὸ ἱπποτικὸν μυθιστόρημα· ἀλλὰ τὸ μυθιστόρημα τοῦτο παρεδέξατο ἐν Ἑλλάδι τὴν δημώδη μορφήν καὶ τὴν δημώδη γλῶσσαν, ἐνῶ ἡμεῖς ἀσχολούμεθα ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν γραφέντων ἐν τῇ λογικῇ γλώσσῃ, τῇ γενομένῃ ὄργανον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας· ἡ ἐπίμονος χρῆσις τῆς γλώσσης ταύτης ἤρκεσεν ὅπως προδώσῃ τοῖς συγγραφεῦσι τοῖς χρησαμένοις αὐτῇ τὴν τραχύτητα τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν ἀδυναμίαν αὐτῶν, ὅπως παρακωλύσῃ τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλολογίας, ὅπως ἐνὶ λόγῳ ἐγκολάψῃ αὐτῇ τὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπίπλαστον ἐκείνον χαρακτήρα, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ δὲν θά ἴδωμεν αὐτὴν καθ' ὁλοκληρίαν ἀπαλλασσομένην, εἰμὴ ὅταν ἀφεθῇ αὐτῇ εἰς τὸ κράτος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Τὸ συναίσθημα τοῦτο ἄρχεται ἀναφαίνομενον καὶ ἐν αὐτῇ τῇ μυθοπλαστικῇ. Παρὰ τῷ περιπετειώδει καὶ ἔρωτικῷ ὑπάρχει καὶ τὸ θρησκευτικὸν μυθιστόρημα. Τὸ ἀριστούργημα τοῦ εἶδους τούτου τοῦ λόγου εἶνε ὁ βίος τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τοῦ Βαρλαάμ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπὶ πολὺ ἀπεδίδετο Ἰωάννῃ τῷ Δαμασκηνῷ καὶ ἀμφισβητεῖ μὲν τὴν πατρότητα τούτου ἡ νεωτέρα κριτικὴ, ἀλλ' οὐχ ἥττον τάσσει αὐτὸ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος, δηλ. εἰς τὴν ἀρίστην ἐποχὴν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων.

Πλεῖστα ἐπεισόδια τοῦ μυθιστορήματος ἀνευρίσκονται ἐν τοῖς βουδιστικοῖς βιβλίοις καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάσαφ εἶνε πιθανῶς ἀντιγραφὴ φωνητικὴ ἐνός τῶν ὀνομάτων τοῦ Βούδα². ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς κωλύει τὸ νὰ εἶνε τὸ βιβλίον ἐξόχως χριστιανικόν. Ἡ φήμη αὐτοῦ κατὰ τὸν μεσαιῶνα ὑπῆρξε μεγάλη, μετεφράσθη δὲ εἰς τὰς πλείστας τῶν δυτικῶν γλωσσῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο συνδέεται πολλαχῶς τοῖς βίοις τῶν ἁγίων,

¹ Ἰδε Litterature française du moyen âge.

² H. Zotenberg: Notice sur le livre de Barlaam et de Joasaph. Paris 1886

τοῖς ἀποτελοῦσι τὴν πνευματικὴν τροφὴν τῆς ἀνατολικῆς Χριστιανω-
σύνης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὸ κατὰ συνθήκην μυθιστόρημα ἀπετεί-
νετο τῇ τάξει τῶν λογίων, ὁ δὲ λαὸς ἀνεγίνωσκε τὸν βίον τῶν ἁγίων.

Καὶ ἀφ' οὗ ἀκόμῃ τὸ μυθιστόρημα ἐξελαϊκεύθη διὰ τῶν ποιητῶν
τῆς δημώδους γλώσσης, οἱ βίοι οὗτοι ἀντεποιοῦντο τὴν εὐνοίαν τοῦ κοι-
νοῦ ὑπὲρ ἑαυτῶν. Καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀθωμανικῆς κυ-
ριαρχίας ἐγράφοντο ἔτι τοιοῦτοι πρὸς τιμὴν νέων μαρτύρων τῆς πίστεως.
Οἱ βίοι λοιπὸν οὗτοι περιλαμβάνουσιν οὕτω πως ἅπασαν τὴν ἱστορικὴν
περίοδον τὴν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τῆς ἐλληνικῆς
ἀναγεννήσεως. Ἀποτελοῦσι δ' οὗτοι ἰδίαν φιλολογίαν, τοσούτῳ μᾶλλον
ἐνδιαφέρουσαν, ὅσῳ ἀνευρίσκει τις ἐν αὐτῇ οὐ μόνον τὴν ἀνταύγειαν τῶν
μυχιαιμάτων συναισθημάτων τῶν λαῶν, παρ' ὧν κατὰ προτίμησιν ἀν-
εγινώσκοντο, ἀλλὰ καὶ πολυτίμους ἐνδείξεις περὶ τῶν ἡθῶν, τῶν ἰδεῶν,
τῆς καλαισθησίας καὶ τῶν γνώσεων τῶν λαῶν τούτων. Ἡδύνατο ὁ ἱστο-
ρικός νὰ ἀνεύρῃ ἐν αὐτοῖς νέα γεγονότα καὶ ὠφελήθῃ καὶ ἐξ αὐτῶν ἔτι
τῶν μυθευμάτων, ὑφ' ὧν τὰ γεγονότα ταῦτα δυνατὸν νὰ περιβάλλωνται.
Διότι τὸ θαυμαστὸν ὑπερπλεονάζει ἐν τοῖς βίοις τούτοις τῶν ἁγίων τῶν
σπουδαιότατον ἔργον σχόντων τὸ θαυματουργεῖν. Ἀλλὰ τὰ θαύματα
ταῦτα διαφέρουσιν τῶν ἐπισημῶν τῶν μυθιστοριογράφων τῆς αὐτῆς ἐπο-
χῆς, καθ' ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπίστευεν εἰς αὐτὰ καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ ἀνα-
γνώστης. Καὶ ὑπὸ γλωσσικὴν δὲ ἐποψίν τὰ ἔργα ταῦτα εἶνε λίαν σπου-
δαῖα. Ἐν αὐτοῖς ἡ φιλολογικὴ γλῶσσα προσαρμόζεται ταῖς καθημερι-
ναῖς ἀνάγκαις καὶ παριστᾷ κάλλιον πάντων τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς
φιλολογίας ταύτης διὰ τῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῶν μεταβολῶν τὸν μεταξὺ
τῆς παραδόσεως καὶ τῆς συνηθείας μακρὸν ἀγῶνα.

Εἶνε λυπηρὸν ὅτι ὁ κ. Κρουμβάχερ οὐδὲν λέγει περὶ τῶν βίων τού-
των. Πιθανῶς ἐθεώρησεν αὐτοὺς μέρος τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τῆς
ἀποκλεισθείσης τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἐν τούτοις φρονοῦμεν ὅτι συνδέονται
οὗτοι τῇ καθόλου τῆς περιόδου ταύτης φιλολογίᾳ, ὡς καὶ τὸ σύγχρονον
μυθιστόρημα συνδέεται τῇ γαλλικῇ ἑξαγραμματολογίᾳ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.
Αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς μόνον τῶν συγγραμμάτων τούτων τεκμηριοῖ τὴν δημο-
τικότητά αὐτῶν. Παραλείποντες νὰ εἴπωμέν τι περὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐκ-
κλησιαστικῶν ἐκδόσεων, δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ὁ Migne καὶ οἱ
Βολλανδισταὶ ἐδημοσίευσαν ἐξ αὐτῶν ὁλόκληρον βιβλιοθήκην. Μαρτυρεῖ
δὲ περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν συγγραμμάτων τούτων οὐ μόνον ὁ ἀρι-
θμὸς τῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ πληθὺς τῶν οὕτως εἰπεῖν ἀντιτύπων αὐ-
τῶν. Ἐν πάσαις ταῖς εὐρωπαϊκαῖς συλλογαῖς, ἔτι δὲ μᾶλλον ἐν ταῖς τῆς
Ἀνατολῆς, εὐρίσκει τις ἑκατοντάδα ἴσως χειρογράφων τοῦ εἴδους τούτου

ἀπέναντι ἐνὸς κλασικοῦ χειρογράφου. Ἡ κυκλοφορία τῶν βίων τῶν ἀγίων καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μυθιστορήματος ὑπερέβαινε τὴν τῶν ἄλλων βιβλίων κατὰ τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν καθ' ἣν τὸ σημερινὸν μυθιστόρημα ὑπερβαίνει τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἄλλων βιβλίων.

(Ἔπεται τὸ γ' καὶ τελευταῖον μέρος)

Δ. Βικέλλας

ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΤΑ ΤΕΜΠΗ

Ἐκ Ραψάνης ἀνώμαλος κατωφέρεια ὅτε μὲν δι' ἀμπέλων, ὧν οἱ φράχται συνιστάμενοι ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ παλιούρων ἀφῆκαν ἔχνη τῶν θωπειῶν τῶν ἐπὶ τε τῶν ἐνδομάτων καὶ τοῦ προσώπου ἡμῶν, ὅτε δὲ διὰ στενοῦ μονοπατίου ἐπὶ τῶν καταφύτων πλευρῶν τοῦ Κάτω Ὀλύμπου δεξιᾷ τῆς χθαμαλοτέρας αὐτοῦ δειράδος καταφύτου καὶ ταύτης καὶ ἀφ' ἧς ἐκτὸς τῆς δασώδους ἀποτόμου κατωφέρειας ἐχώριζεν ἡμᾶς καὶ τὸ ἐκ Ραψάνης κατερχόμενον μέγα ρεῦμα, μᾶς ἔφερε μετὰ μιᾶς ὥρας πορεύειν εἰς τὴν Σμίξιν, ἥτοι εἰς τὸ βάθος μικρᾶς καὶ ἀλᾶδος πλατανοφύτου, ἐν ᾗ μίγνυνται τὰ ἐκ Ραψάνης καὶ Κρανίας κατερχόμενα δύο ρεῦματα. Ταύτην κατὰ μῆκος διελθόντες ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν πλατάνων τῆς, ἀνῆλθομεν ἀνωφέρειαν καὶ εὐρέθημεν ἐπὶ ὄροσπίου, ἔνθα ὑπάρχουσι καλύβαι ἀνήκουσαι εἰς τοὺς Ραψανιώτας, ἐν αἷς οὗτοι παραμένουσι κατὰ τὴν συγκομιδὴν τῶν κορπῶν τῶν. Ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ ποταμοῦ ἡ κατωφέρεια ἦτο ὁμαλή, μετὰ ἡμίσειαν δὲ ὥραν εὐρέθημεν πρὸ τῆς γεφύρας τῆς κατασκευασθείσης κατὰ τὴν ἐπιστρατείαν τοῦ 1886 καὶ ἐνούσης τὰς δύο ὁχθας τοῦ Πηνειοῦ, ἔνθα λήγουσι τὰ Τέμπη, εἰς ᾧ ἡμεῖς ἀντιθέτως ἐκ τῆς ἐξόδου εἰσελθόντες, ἀφ' οὗ ἐπὶ πέντε λεπτὰ ἐβαδίσαμεν μεταξὺ λυγαριῶν, ἐφθάσαμεν ἐκεῖ ἔνθα προέκειτο νὰ διημερεύσωμεν.

Βαθὺ καὶ μυστηριώδες αἶσθημα σεβασμοῦ καταλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον, ἅμα ὥς ἀντικρύσει τὸ φοβερόν, ἐπιβλητικὸν καὶ συνάμα τερπνὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του ἐκτυλισσόμενον ἐκεῖνο θέαμα. Ὑπερύψηλοι βράχοι καθέτως ἐκ Β. καὶ Ν. κατερχόμενοι σχηματίζουσιν ὠοειδῆ πλατεῖαν, ἥτις φαυνομένη ὥς νὰ κλείηται πρὸς Μ. ἀνοίγεται πρὸς τὴν πρὸς Α. πεδιάδα τοῦ Τσάγεζι. Οἱ ἐκεῖ ἐσκορπισμένοι αἰωνόβιοι καὶ ὑψικάρηνοι πλατάνοι παρέχουσι τὴν βαθεῖαν σκιάν των εἰς τὸν κουρασμένον ὁδοιπόρον, ἄλλοι δὲ πλέκοντες διὰ τῶν πολυσχίστων ριζῶν των τὴν δεξιὰν ὁχθὴν

τοῦ Πηνειοῦ κλίνουσιν ἐπιχαρίτως τοὺς κολοσσιαίους κορμούς των ἐπὶ τῆς κοίτης του, ἐνῶ ὁ ποταμὸς διερχόμενος ἡρέμα φιλεῖ τοὺς κλώνους των, οἶονεὶ εὐχαριστῶν αὐτοὺς διότι τὸν προφυλάττουσι διὰ τῆς σκιάς των ἀπὸ τὰς φλογεράς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου, ἡ δὲ αὖρά κινουῖσα τὰ φύλλα των νανουρίζει τὸν ἥσυχον ροὴν του, συνοδεύουσα τὸ ἄσμα τῶν πτηνῶν. Τὴν ἀριστερὰν ὄχθην κοσμεῖ ἡ λυγαριά, λούουσα τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τοῖς ὕδασι αὐτοῦ καὶ ὅπισθεν ταύτης προβάλλουσι θαλεροὶ κήποι ὁπωροφόρων δένδρων, ἐκτεινόμενοι μέχρι τῆς βάσεως τοῦ ἀποτόμως κεκομμένου Ὀλύμπου, κτήματα τῶν Ραψανιωτῶν, εἰς αὐτὰ μεταβαίνει τις δι' ἀτραποῦ, πρὶν ἢ διέλθῃ τὴν γέφυραν. Ἀφθονον, δροσερὸν καὶ διαυγὲς ὕδωρ ὁρμητικῶς ἐξερχόμενον ἐκ τῶν βράχων τῆς Ὀσσης σχηματίζει παρ' αὐτὴν κοίτην βαθεῖαν, διερχόμενον δὲ διὰ τῶν ριζῶν τῶν πλατάνων καὶ σχηματίζον μικροσκοπικοὺς λοφίσκους ὑδροβίων φυτῶν, χύνεται εἰς τὸν Πηνειόν. Ἐτέρα πηγὴ ἐπίσης δροσερὰ καὶ διαυγὴς ἐξερχομένη κατὰ τῆς ὁδοῦ χύνεται πολλάκις διὰ τῆς κατωφεροῦς καὶ βρυώδους αὐτῆς κοίτης εἰς τὸν ποταμόν. Ἐκ τῆς καθέτου τομῆς τῶν φοβερῶς μεγαλοπρεπῶν ἐκείνων βράχων, ὧν τὸ ὕψος καὶ τὰ γεωλογικὰ στρώματα, ἐκτὸς τῶν παραλλαγῶν, ὡς τὰ κατερχόμενα ὕδατα καὶ ἡ ἀτμοσφαιρική ἐπίδρασις ὀλοκλήρων αἰῶνων προὔξενησαν αὐτοῖς, εἶνε ἀκριβῶς ὅμοια, πειθόμεθα ὅτι τὰ δύο ταῦτα ὄρη ἦσαν ποτε ἡνωμένα καὶ ὅτι πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων βίαιοι κλονισμοί, ἐπιφέροντες πιθανῶς καὶ ἄλλας γεωλογικὰς μεταβολάς, ἀπεχώρισαν ἀποτόμως καὶ ταῦτα, ἀφήσαντα οὕτω διέξοδον εἰς τὸν Πηνειόν, ὅστις δεχόμενος πάντα τὰ ἐκ τῶν περικυκλούντων τὴν Θεσσαλίαν ὑψηλῶν ὀρέων κατερχόμενα ὕδατα, ἀρδεύων γονιμοποιεῖ τὸ πλούσιον αὐτῆς πεδῖον καὶ εἶτα κυλινδεῖ ἡρέμα τὰ θολὰ νερά του διὰ τῆς στενῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν πρὸς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, δι' ὃ καὶ δικαίως ὁ Πηνειὸς ἐκαλεῖτο πατὴρ τῆς Θεσσαλίας. Ἄν δὲ ὡς ἡ ἀποχώρισσα τὰ δύο ταῦτα ὄρη ὑπεράνθρωπος δύναμις συνήνου καὶ πάλιν αὐτά, οὕτωςιν ἀκριβῶς θὰ ἐφηρμόζοντο πρὸς ἄλληλα, ὥστε τὰ τοῦ Πηνειοῦ ὕδατα, μὴ ἔχοντα ἄλλην διέξοδον, θὰ μετέβαλλον τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα εἰς μεγάλην λίμνην, ὡς ἦτο ἴσως πρὸ τοῦ βιαίου τούτου ἀποχωρισμοῦ των. Τὸ γεγονὸς τοῦ βιαίου τούτου κλονισμοῦ οἱ πρόγονοι ἡμῶν παρέστησαν διὰ τῆς Τιτανομαχίας.

Ὁ Εὐρῆης ἐσκέφθη νὰ κλείσῃ τὰ Τέμπη καὶ μεταβάλλῃ τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας εἰς λίμνην, ἀλλ' οἱ Θεσσαλοὶ φρονίμως ποιοῦντες ἔστειλαν πρὸς αὐτὸν τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλεῖα προσφέροντες γῆν καὶ ὕδωρ. Ἡ δύνατο νὰ τὸ πράξῃ ἄρ' αὖτε; κατ' ἐμέ, ἡ δύνατο ἔνεκα τῆς πληθύνσεως τῶν μέσων ἅτινα διέθετε· πού ὅμως καὶ πῶς, τοῦτο εἶνε ζήτημα, ὅπως

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Γ'

*Ενιοι τῶν προμνησθέντων μυθιστοριογράφων ἐστιχούργησαν τὰς διηγήσεις αὐτῶν. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ χρονικὰ ἐμμέτρως γεγραμμένα. Νόννος ὁ συγγραφεὺς τοῦ μεγίστου ποιήματος τῶν Διονυσιακῶν, κατέλιπεν ἡμῖν παράφρασιν τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἐν ἑξαμέτροις. Ἐμμέτρως δὲ ἐγράφοντο καὶ αὐταί ἔτι αἱ ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι. Ἡ τοιαύτη ἐργασία ἦν ἀρεστὴ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὁ δὲ κατάλογος τῶν ἑξῶθεν ἢ βεβήλων καθίσταται κατ'αὐτὴν ἐκτενέστερος. Ὁ κ. Κρουμβάχερ συνάγων αὐτοὺς ἐπὶ τὸ αὐτό, οὕτως ἀποκαλεῖ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν *λειτουργικῶν* ποιητῶν τῶν ἀντιπροσωπευόντων τὴν ἀληθῆ τῆς περιόδου ποίησιν καὶ παρέχει ἡμῖν λεπτομερεῖς σημειώσεις περὶ εἰκοσιδύο βεβήλων ποιητῶν, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν Γεώργιον τὸν Πισίτην, ὃν οἱ σύγχρονοι παρέβαλλον πρὸς τὴν Εὐριπίδην καὶ ὅστις ἥκιστα τυγχάνει ὧν ἄξιος τῶν ἀσφημιῶν, εἰς ὧς ἐξεθῆκεν αὐτὸν ἑκτοστὴ ἢ παραβολὴ αὐτῇ. Ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἀνομολογεῖ ὅτι ἀνευρίσκει εἰς αὐτὸν «ἀπλότητα ἐν τῇ ἐπινοίᾳ καὶ πολλὴν τὴν ἀκρίβειαν ἐν τοῖς καλοῖς αὐτοῦ ἰάμβοις.»—Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς κατέλιπεν ἐκτὸς τῶν πεζῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, πλεῖστα ἑμμετρα, εἰς ἃ ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀποδίδει τὸν ἀσθενῆ ἔπαινον «ὅτι δὲν στεροῦνται σπουδαιότητος ὑπὸ γραμματολογικὴν καὶ γλωσσικὴν ἔποψιν». Ὁ ἐκ Μιτυλήνης Χριστοφόρος, εἰς τῶν καλλίστων βυζαντινῶν ποιητῶν, ἔχει καλαισθησίαν καὶ πνεύματος χάριν, σπάνια προσόντα τῶν λογίων τῆς περιόδου ταύτης. — Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στιχουργὸς λίαν γόνιμος, διεξέφυγε τὴν λήθην χάρις εἰς ποιήματα, ὧν ἡ ὑπόθεσις εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ συνήθους βίου, γεγραμμένα εἰς κοινὴν γλῶσσαν, ὄντα δὲ ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων μνημείων τῆς δημώδους φιλολογίας.— Ὁ Ἐμμανουὴλ Φιλῆς, συγγραφεὺς μυριάδων στίχων περὶ διαφόρων ἀντικειμένων, ἔσχε τὴν εὐτυχίαν νὰ τύχῃ ἐκδότου τοῦ σοφοῦ ἐλληνιστοῦ γάλλου, τοῦ μακαρίτου Ε. Μίλλερ. Ὁ δὲ Ἰωάννης Τζέτζης ἐπέγραψε μίαν τῶν πολυαριθμῶν αὐτοῦ συλλογῶν *χιλιάδες*.

Οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἔγραψαν ἐμμέτρως ὅ,τι οἱ σύγχρονοι αὐτῶν ἱστορικοὶ ἔγραφον ἐν πεζῷ λόγῳ. Ἐχόμενοι τῶν κλασικῶν ὑποδειγμάτων, προ-

* Συνέχεια καὶ τέλος ἴδε προηγ. φυλλάδιον.

Παρασκευή 15 - 1892

σεπάθουν νὰ ἐξομοιωθῶσι πρὸς αὐτὰ κατὰ τὸν τύπον, τὸ μόνον καθ' ἡδύναντο νὰ μιμηθῶσιν αὐτοὺς. Καὶ ὅτε ἡ ἀρχαία προσφῶδια ἀπωλὸς διὰ τὸ οὐς, ἐγυμνάζοντο ἔτι γράφοντες ἱμνούς ἢ χρώμενοι μέτροις ἀνκρεοντικοῖς. Μιμηταὶ ἦσαν καὶ οἱ τῆς προηγουμένης περιόδου ποιητὰς ἄλλ' οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἦσαν ἐγγυτέρω τῶν προτύπων καὶ ἡ ἐπιτήδευσις παρ' αὐτοῖς εἶνε ἡττον καταφανής. Ἵνα δὲ ἀποδῶμεν πλήρη δικαιοσύνην, ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἂν ἡ Ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ σεμνύνετο ὡς παραγαγούσα τὸν Θεόκριτον, καὶ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἀνεδείχθησιν ποιηταὶ ἐπιτυχῶς μιμηθέντες τοὺς ἀρχαίους· οὕτως αἱ παραποιήσεις ἀνκρεοντικῶν ᾠδῶν ἐπὶ μακρὸν ἐξηπάτησαν τοὺς κριτικούς, οἵτινες κατασσοῦν αὐτὰς μεταξὺ τῶν γνησίων ποιήσεων τοῦ Τηΐου ἀοιδοῦ. Πολλὰ τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν κατέχουσι τιμητικὴν θέσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀνθολογίᾳ. Δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ἀναφέρωμεν τὸ μόνον περισπωθὲν δρᾶμα τῆς περιόδου ταύτης, τὸ ἐπιγραφόμενον «Χριστὸς Πάσχων.» Τοῦτο χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ΙΑ' ἢ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ ἐπὶ πολὺ ἀπεδόθη τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ τῷ Νανζιανζηνῷ. Ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς φύσιν ἐπιμοιρον κεκτημένοις μεταξὺ τῶν μιμητῶν τῆς ἀρχαιότητος, μάτην ἐκζητήσῃ τις θέρμην καὶ πρωτοτυπίαν ἀληθοῦς ποιητικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν τούτων τεκμηριοῦσι τὴν διαίωσιν τῶν κλασικῶν παραδόσεων, τιμῶσι τὰ γράμματα καὶ ἐνίστανται τὴν εὐαισθησίαν τῶν συγγραφέων τούτων καὶ κινοῦσι τὸ ἐνδιαφέρον ὡς μνημεῖα φιλολογικὰ, ἀλλὰ δὲν εἶνε, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἐκδηλώσεις ποιητικαὶ πραγματικοῦ συναισθήματος.

Τοιοῦτον συναίσθημα εἶχον ἤρ' ἂν οἱ Ἕλληνες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐξευρέθη τρόπος πρὸς διευκρίνισιν αὐτοῦ· ἐνέπνευσε τὸ συναίσθημα τοῦ ποιητῆς, δυναμένους νὰ ἐκπροσωπήσωσι τὴν ἐποχὴν αὐτῶν κάλλει τῶν στιχουργῶν τῶν παρωδούντων τοὺς ἀρχαίους; Ἐνὶ λόγῳ, ὑπάρχει πόλῃσι ἀξία τοῦ ὀνόματος κατὰ τὴν Χριστιανικὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας; Εἰς τὰς ἀπαντήσεις ταύτας καταφατικῶς ἀποκρίνεται ὁ κ. Κρουμβάχερ. Τοῦτ' αὐτὸ δυνάμεθα νὰ πράξωμεν καὶ ἡμεῖς.

ὑπεστηρίχθη ἐπιμόνως ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐστεροῦντο ἰδεώδους, μὴ ἐμπορούμενοι ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς ἐλευθερίας, ἧς καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα ἐθεωρήθη πλέον παρ' αὐτοῖς ὡς ἀποσβεσθεῖσα. Ἐθεωρήθησαν οἱ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας Ἕλληνες ὅτι ἦσαν συναισθητικὸς λαὸς συναπτομένων μόνον διὰ τῆς κοινῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως καὶ μόνην πολιτικὴν ἀρχὴν ἐχόντων τὴν τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, μεταμορφωθείσης εἰς ἀσιατικὸν δεσποτισμὸν, λαῶν ἐστερημένων πάσης καλλιτεχνικῆς ἀγωγῆς, πλὴν τῆς δουλικῆς κα

μυχρᾶς τῶν ἀρχαίων ἀπομιμήσεως καὶ μὴ ἐχόντων ἕτερον θρησκευτικὸν συναίσθημα ἢ τὸ τῆς παιδαριώδους ἀφοσιώσεως εἰς τὴν κατ' ἐπιφάνειαν ὑπέβειαν.

Κυρίως εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὑπῆρχε πλάνη τις. Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, πρέπει ἅπαξ ἔτι νὰ τὸ ἐπαναλάβωμεν, ἦτο καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην ἐξ ἴσου βαθὺ καὶ ἰσχυρόν. Ἀντικαθίστα ὅλα. Ὁ εἰς τὸ ἄβαρον σταυρὸς ἦτο τὸ σύμβολον ὑφ' ὃ καὶ δι' ὃ ἐμάχοντο. Ὁλόκληρος ὁρθόδοξος αὐτοκρατορία παρίστα τὴν πατρίδα ἔναντι τοῦ πολεμίου, ἐν ᾧ διέβλεπον τὸν ἄπιστον ἢ τὸν αἰρετικὸν μάλλον, παρὰ τὸν πολιτικὸν ἐντίπαλον. Ἡ θρησκεία ἐν παντὶ ἀνεμίγνυτο, ἐν ταῖς σχέσεσι μετὰ τῶν ἐνῶν χωρῶν, ὅσον καὶ ἐν τοῖς τῆς ἐσωτερικῆς διατάξεως ζητήμασιν. Ἐν τοῖς αἰωνίοις τούτοις ἀγῶσι, τοῖς ἐν ὀνόματι τῆς πίστεως διεξαγχομένοις, ἐυσέβεια μετέπιπτε πολλάκις εἰς φανατισμόν· δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ προφυλαχθῶσι κατὰ τῆς μισαλλοδοξίας· ἡ εὐλάβεια ἀπέβαινε δεισιδαιμονία.

Τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα δὲν ἦτο μὲν πάντοτε πεφωτισμένον, ἦτο μὴς ζωηρόν· ἐνεψύχου ἐν μέσῳ τῶν μαχῶν, παρηγόρει ἐν ταῖς κοινῇς συμφοραῖς, ἐνεθάρρυνε τὰ πνεύματα καὶ ἐθερμαίνει τὰς καρδίας. Ἦτο ὁ ἰδανικὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης· καὶ ἐκ τούτου προήλθε πᾶν ὅ,τι καλὸν ἡ Βυζαντινὴ παρήγαγον. Τοῦτο πρὸ πάντων δύναται νὰ λεχθῇ προεμμένου περὶ τῆς τέχνης ἰδέα. «Ἐν τῇ θρησκείᾳ ἐκδηλοῦται αὕτη ἐν αὐτῇ τῇ πρωτοτυπίᾳ καὶ ἐν ἀπάσῃ αὐτῇ τῇ αἴγλῃ· δὲν θὰ ἠδύνατο δέ τις νὰ ἐκπλαγῇ ἐκ τούτου σκεπτόμενος πόσον παρὰ τοῖς Ἑλλήσι οὐ μεσαιῶνος ἡ θρησκεία ἦτο ἰσχυρὰ καὶ ἀνεμίγνυτο εἰς πάντα τὰ τοῦ λαοῦ»¹. Τὰ μνημεῖα, τὰ ψηφιδωτά, τὰ λαμπρά αὐτῶν χειρόγραφα, ἡ ρυσοχοϊκὴ, ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ αὐτῶν πάντα φέρουσι θρησκευτικὸν χαρακτήρα καὶ ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐνταῦθα ὥφειλεν ἐπίσης ἡ κριτικὴ νὰ ζητήσῃ τὴν λαμπροτέραν ἐκασιν τῆς φιλολογικῆς αὐτῶν μεγαλοφυΐας· ἡ φιλολογία αὐτῶν, ἡ ποίησις τῶν δὲν ἔπρεπε νὰ δικασθῶσι καὶ καταδικασθῶσι παραχρῆμα, πρὶν ἢ ζετασθῇ πᾶν ὅ,τι ἠδυνήθησαν νὰ παραγάγωσιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ υφ' ἡγεμονίας καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν αἰσθήματος.

Οἱ Ἕλληνες ἱστορικοί, οἱ πραγματευθέντες τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἱστορίας, πάντες κατὰ τὸ μάλλον ἢ ἥττον παρετήρησαν καὶ ζήτησαν τὴν ἀξίαν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ποιήσεως· ἀλλ' ἡ ἀντίληψις αὐτῶν κρίσις αὐτῶν ἠδύνει νὰ θεωρηθῇ ἐσφαλμένη, ὡς ἐπηρεαζομένη ὑπὸ ἐροληφίας· ἀπόγονοι τῶν χριστιανῶν τούτων, οἵτινες τοσοῦτον ἐφρόνιζον περὶ τῶν θεολογικῶν ζητημάτων, τέκνα μαχητῶν ἀπελευθερω-

¹ Ἡ Βυζαντινὰ τέχνη ὑπὸ Ch. Bayet. ἐν Παρίσις A. Quantin σελ. 104.

σάντων τὴν ἑαυτῶν πατρίδα καὶ ἐγγραφόντων ἐπὶ τῶν σημαιῶν των τὴν πίστιν πρὸς τῇ ἐλευθερίᾳ, ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πάσχοντες αὐτὰ πάντῃ ἢ τοῦλάχιστον ὡς ἀναζητοῦντες τὸ ποιητικὸν κάλλος ἐν ταῖς πρὸ σευχαῖς καὶ τοῖς ὕμνοις, οὓς εἶχον συνειθίσει ν' ἀκούωσιν ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ, καίτοι οἱ Ἕλληνες οὗτοι, ὅσοι καὶ ἂν ἦσαν ἐπιφυλακτικοὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πόλιν, δὲν διέφυγον τὴν ἐπιρροὴν τῶν δυτικῶν, οἵτινες περιεφρόνησαν ὁλόκληρον τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, χωρὶς νὰ ἐξετάσωσι τί δυνατόν νὰ περιεῖχον τὰ εὐχολόγια καὶ αἱ συνόψεις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἶνε ἀληθές ὅτι ἀπὸ τοῦ 1871 οἱ κ.κ. Christ καὶ Παρηνίκας εἶχον δημοσιεύσει τὴν *Ἑλληνικὴν ἀνθολογίαν τῶν χριστιανικῶν ποιημάτων* αὐτῶν (*Anthologia graeca carminorum christianorum*)· ἀλλὰ τὸ ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ, πρὸ πάντων κινήσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἑλληνιστῶν ἦτο τὸ ὅτι ἐπανεῦρον ἐκεῖ ἀκόμη τὴν ἐπιρροὴν τῶν κλασσικῶν παραδόσεων καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχαίας μετρικῆς εἰς τινὰ τῶν τεμαχίων ὑφ' ὧν ἀποτελεῖται· ἀκριβῶς δὲ εἰς τὰ γραφέντα μετὰ ῥυθμικῶν στίχων οἱ ὕμνογράφοι ἠδυνήθησαν τὰ μάλιστα νὰ ἐπιδείξωσι τὸ τάλαντον αὐτῶν καὶ τὴν μεγαλοφυΐαν. Ἡ φιλολογικὴ ἀξιολογία τῶν ἔργων τούτων εἶχεν ἐπὶ ἀνάγκην ἀναγνωρίσεως. Ἡ ἀρετὴ τῆς ὑποδείξεως, τῆς σπουδαιότητος αὐτῶν, ἂν μὴ ἡ τιμὴ αὐτῇ τῆς ἀνακάλυψεως ἀποδίδεται εἰς ἕνα Γάλλον, τὸν μακαρίτην καρδινάλιον Πιτρὰν. Ἀδυνατοῦμεν νὰ ὑποπτεύσωμεν τὸν αἰδέσιμον πατέρα Ἐδμόνδον Βουνυ καθὼς καὶ τὸν ἐξάρχον ἱεράρχην ὡς μεροληπτοῦντα ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τοῦ νικητοῦ ρυθμοῦ¹ δεικνυσιν ἡμῖν, χωρὶς νὰ ἐξέρχηται διόλου τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ, τί ἦτο ἡ ἐλληνικὴ ὕμνογραφία. «Κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα, λέγει ἡμῖν (σελ. 195), μορφοῦνται δύο εἶδη ὁμιλητικῆς ἀπὸ τοῦ ἁμβωνοῦς. Ἡ μὲν παραμένει πιστὴ εἰς τὰς παραδόσεις τῆς προηγουμένης ἐποχῆς ἐκθέτει καὶ ὑπερασπίζει τὸ δόγμα, σχολιάζει τὴν Γραφήν, παρορμᾷ εἰς τὴν ἀρετὴν... ἡ δὲ ἐπιφυλάσσεται διὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς· τότε προσκαλοῦνται οἱ ἑνδοξοὶ ρήτορες· προετοιμάζουσι τοὺς ἑαυτῶν λόγους, οἵτινες κατ' οὐσίαν δὲν εἶνε πλέον ρητορικὰ ἔργα, ἀλλ' ἀληθῆ ποιήματα. Ἐπὶ ἐπιφώνησις, ὁ διάλογος, ἡ προσωποποιία, αἱ τολμηρόταται εἰκόνες τοῦ ἀρχαίου ποιητικοῦ λόγου διαδεχόμεναι ἀλλήλας ἀλλεπάλληλοι ἐπισωρεῦνται ἅμετροι, καὶ αὐτὸς ὁ ρήτωρ διακηρύττει πολλάκις ὅτι ἀπαγγέλλει οὐχὶ λόγον ἀλλὰ θρησκευτικὸν ἄσμα»¹.

Αἱ εὐγλωττοὶ αὗται γραμμαὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς θρησκευτικῆς ποιή-

¹ Poètes et mélodes.— Études sur les origines du rythme tonique dans l'hymnographie de l'Église grecque, thèse présentée à la Faculté des let-

σεως αὐξάνουσι τὴν λύπην ἡμῶν διὰ τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Κρουμβάχερ ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀποκλεισμὸν τῶν ἔργων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων μετὰ πικρῶς τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν θεολογίαν.

Ἡ ἑλληνικὴ ὕμνογραφία, προσθέτει ὁ πατὴρ Bouvy, οὐδόλως εἶνε ὑμνήσεις τοῦ βεβήλου ποιητικοῦ λόγου, ἀλλὰ χριστιανικὴ κατὰ τε τὸ βάθος καὶ τὴν μορφήν. Ἐμπνεομένη ὑπὸ τῆς πίστεως, διευθυνομένη ὑπὸ τῶν συνόδων καὶ τῶν ἀρχιερέων, ἄδεται μόνον ἐν τοῖς ναοῖς, οἱ δὲ ρυθμοὶ οὓς ἀκολουθεῖ δὲν εἶνε πλέον τὰ τῆς προσφῶδιᾶς μέτρα, ἀλλὰ ρυθμοὶ νέοι, οὓς αὐτὴ ἐδημιούργησε καὶ παρέλαβε καὶ ἐν οἷς κυριαρχεῖ τὸ τονικὸν στοιχεῖον, θριαμβεῦον τότε ἐν τῇ δημῳδῇ γλώσσῃ. » Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει : « Τὸ ἰσοσύλλαβον καὶ τὸ ὁμότονον εἶνε οἱ δύο θεμελιώδεις νόμοι τοῦ ποιητικοῦ λόγου τῶν Βυζαντινῶν· ὁ πεζὸς λόγος καθίσταται ποιητικὸς ἀνεπιτηδεύτως καὶ οἱ ὕμνογράφοι ἐγένοντο ποιηταί, διότι ὄντως ἄδιδαν θὰ ἦτο ν' ἀρνηθῶμεν αὐτοῖς τὸ ὄνομα τοῦτο. Ἐχουσι ρυθμὸν οἷος εἶνε καὶ παρ' ἄλλοις, ἐκφράζουσιν ὑψηλὰς ἰδέας· ἐχειροτονήθησαν διερμηνεῖς τῆς δημοσίας προσευχῆς, τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀποστολὴ τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τέλος ἐὰν τὰ βιβλία παρεσιώπησαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν, οἱ συγγραφεῖς ὁμῶς αὐτῶν τῶν ὕμνων ἐκτίσαντο δόξαν περιωμώτεραν, τὴν δόξαν τῶν ἀληθῶν ποιητῶν ἐπιζῶσιν ἔτι μετὰ τὴν ἐκείνων τῶν αἰώνων ἐν τῇ μνήμῃ καὶ τῇ γλώσσῃ τῶν λαῶν. »

Δὲν ὑποχρεούμεθα νὰ ζητήσωμεν συγγνώμην διὰ τὸ μακρὸν τῶν περιγραφῶν τούτων· εὐνόητον ὅτι ἐπιθυμοῦμεν νὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ μαρτυρίας ὁσῶν λαμπρᾶς καὶ εἰλικρινοῦς ἄλλως τε καὶ ὁ κ. Κρουμβάχερ ἄφθονα παραῦτα ἀναφέρει ἐν τῷ μέρει τούτῳ τοῦ βιβλίου του, ὅπερ εἶνε ἐν τῶν πολλῶν ἐνδιαφερόντων, ἐξετάζει τὴν τῆς ὕμνογραφίας ἱστορίαν καὶ διερχεται τοὺς ποιητάς, οἵτινες παρακολουθοῦσι τὰς διαφόρους φάσεις τῆς. Πολυάριθμοι εἰσιν οἱ ποιηταὶ οὗτοι, ὁ δὲ συγγραφεὺς ἀφιερῶι τοῖς κυριωτέροις τούτων λεπτομερεῖς σημειώσεις· ὁ κ. Παπαδόπουλος ἐπλήρωσεν γὰρ βιβλίον τῶν μονογραφιῶν των¹. Οἱ κράτιστοι ἀνήκουσιν εἰς τὸν αἰῶνα, ὅστις εἶνε τὸ κατακόρυφον σημεῖον ὅλων τῶν κλάδων τῆς τέ-
νης καὶ τῆς φιλολογίας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς.

Ὁ μέγιστος τῶν ποιητῶν τούτων ἐστὶν ὁ Ρωμανός. Ἀνεκνήρυχθη ἅγιος τῇ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἅγιος ὡς μελωδός. Ἄλλ' ὡς ἀναφέρει ὁ πατὴρ Bouvy, « ἡ ἐκκλησία μόνη διετήρησε τὴν ἀνάμνησιν τῆς ὑπάρ-

des de Paris, par le père Edmond Bouvy, des Augustins de l'Assomption.
Paris 1888.

¹ Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἀθή-
ναι, 1891.

ξεως αὐτοῦ, ὅστις ἀφ' οὗ διὰ τῶν ὕμνων του ἀνεζωπύρησε τὴν θρησκείαν τῶν λαῶν, καὶ ὁ ἴδιος ἔλαβε θέσιν ἐν αὐτῇ· ἡ δὲ ἑορτὴ του ἑορτάζεται τὴν 1 Ὀκτωβρίου καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν· ἀλλὰ τὰ βιβλία, τὰ σχολεῖα, ἅπαναι αἱ φιλολογικαὶ παραδόσεις οὐδὲν περὶ αὐτοῦ ἀναφέρουσι.» Δὲν ἔχομεν μάλιστα, ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Κρουμβάχερ, οὐδ' ἀκριβῆ μαρτυρίαν ἐπιτρέπουσαν νὰ ὀρίσωμεν τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν συνέθετε τοὺς ὕμνους του. Ὁ λησμονηθεὶς οὗτος ποιητὴς θὰ ἀναλάβῃ τὴν προσήκουσαν αὐτῷ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὁ κ. Κρουμβάχερ ὑπισχνεῖται ἡμῖν ἔκδοσιν πλήρη τῶν ἔργων του. Ὀλίγοι τῶν ὕμνων τούτων ὑφίστανται ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικαῖς βιβλίοις τοῖς ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἑλλησιν· οἱ πλεῖστοι ἐν τῇ πορείᾳ τῶν αἰώνων ἀντικατεστήθησαν ὑπὸ θρησκευτικῶν ποιημάτων, ἅτινα ἡ καλαισθησία τῆς ἐποχῆς προετίμησε, καίπερ ὑποδεέστερα ὄντα. Ὁ ἐκδότης τοῦ Ρωμανοῦ θὰ ἀναδιοργανίσῃ τὸ ἔργον τούτου, ἐκθάπτων αὐτὸ τῆς κόνεως τῶν βιβλιοθηκῶν. Ἡ ἐπιχείρησις εἶνε δυσχερὴς, ἀλλ' ἐπιδέχεται ἀφ' ἑαυτῆς ἀμοιβήν, ἀφ' οὗ πρόκειται περὶ συγγραφῆς, ὃν ἡ ἱστορία τῶν γραμμάτων τοῦ μέλλοντος θὰ ὑμνήσῃ ἴσως ὡς τὸν μέγιστον τῶν θρησκευτικῶν ποιητῶν πάντων τῶν αἰώνων (Κρουμβάχερ σελ. 313). Οἱ ὀλίγοι λόγιοι οὔτινες μέχρι τοῦδε ἐγνώρισαν καὶ ἀνέφεραν τὸ ὄνομα τοῦ Ρωμανοῦ (δὲν εἶνε δὲ πολλοί· ὁ κ. Κρουμβάχερ ἀναφέρει τέσσαρας), συμφωνοῦσι μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀποδόσεως αὐτῷ τῆς πρώτης θέσεως ἐν τοῖς Ἑλλησιν ὕμνογράφοις. Ὁ πατὴρ Bouvy ἐπικυροῖ τὴν κρίσιν ταύτην. «Ὁ Ρωμανός, λέγει, εἶνε ὁ πρῶτος τῶν μελωδῶν κατὰ τὴν ποιητικὴν μεγαλουργίαν· τὰ ἔργα αὐτοῦ παριστῶσι τὸν λειτουργικὸν ὕμνον ἐν τῇ τελειότητι του... ἀκολουθήσατε αὐτὸν καθ' ὅλας τὰς φάσεις τοῦ ἱεροῦ κύκλου... καὶ θὰ συμπεράνητε ἴσως ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν πρέπει νὰ ζηλεύῃ τὴν ἀρχαιότητα δι' οὐδένα τῶν λυρικῶν αὐτῆς ποιητῶν».

Τὸ νὰ παραγάγῃ φιλολογία τις νέον εἶδος λόγου καὶ ἐν τούτῳ τούλαχιστον ἓνα μεγαλοφυᾶ ποιητὴν, εἶνε μέγα τι. Βλέπομεν ἐκ τούτου ὅτι οἱ Ἕλληνες ἠδύναντο ἔτι ἅμ' ὡς ἐκποδῶν ἐποιοῦντο τὸν κλασικισμὸν, νὰ χαράξωσιν αὐτοῖς νέαν ὁδὸν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ κυριεύοντος τῆς ἐποχῆς αἰσθήματος. Διερμηνεῖς τούτου τοῦ αἰσθήματος οἱ ὕμνογράφοι εὗρισκοντο εἰς ἅμεσον ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸν ὄγκον τῶν συγχρόνων των. Δὲν ἀπηθύνοντο εἰς ὁμιλον λογάδων, χρώμενοι τῇ φιλολογικῇ γλώσσῃ τῆς ἐποχῆς ἀλλ' ἄνευ σχολαστικότητος, μὴ φοβούμενοι νὰ προσεγγίσωσι τοὺς δημῳδαίς τύπους· εἶχον ἄσμα καταληπτὸν ὑπὸ πασῶν τῶν διανοιῶν καὶ συγκινοῦν πάσας τὰς καρδίας. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ διακρίνουσα αὐτοὺς θερμὴ καὶ πρωτοτυπία, ἥτις ἐλλείπουσα ἐφεξῆς ἐκ

τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, ἐξασθενίζει ταύτην. Χάρις εἰς τὸν κ. Κρουμβάχερ δὲν θὰ δυνηθῇ τις πλέον νὰ ἐκφέρῃ κρίσιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς φιλολογίας ταύτης χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς θρησκευτικοὺς ποιητάς· καὶ τότε αὕτη ἔνεκα τούτου θὰ ἐκτιμηθῇ ἔτι περισσότερον. Ναὶ μὲν τὰ σφάλματα ταύτης δὲν θέλουσιν ἀποσθεσθῆναι· ἀλλὰ θὰ ἐξαγορασθῶσιν ὑπὸ τῶν προτερημάτων τῶν μελωδῶν· τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν τούτων ὑπῆρξαν ἡ ὑψίστη καὶ ὠραιότατη ἔκφανσις τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος τοῦ κυριαρχοῦντος πάσης τῆς περιόδου ταύτης, ἀναφέρουσι δὲ μὲ ζωηρὰ χρώματα τὸν θεμελιώδη χαρακτῆρα τοῦ Βυζαντιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ δικαιολογοῦσι τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς χριστιανικῆς περιόδου, ὃν ἀπεδόσαμεν, ἀρχόμενοι, εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, τὸ τοσοῦτον σπουδαῖον, πλὴν καὶ τοσοῦτον ὀλίγον γνωστόν.

Δ. Βικέλλας.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

Πρὸ τίνος ἀναδιφῶν πρὸς ψυχαγωγίαν τὸν παλαιὸν εἰκονογραφημένου περιοδικοῦ, ἀπῆντησα ἐν αὐτῷ μεγάλην, δισέλιδον εἰκόνα, ἥτις πολλὴν μοι ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν. Ἀντίγραφον γνωστοῦ πίνακος, ἔργου διακεκριμένου γάλλου καλλιτέχνου ἐκ τῶν νεωτέρων, ἡ ξυλογραφία αὕτη παρίστα τοπογραφίαν χώρας βορεινῆς, ὑπὸ οὐρανὸν νεφελώδη ἔκτασιν ἀπέραντον θαλάσσης πεπηγυίας, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῶν πάγων ἐσφηνωμένα καὶ ἀκίνητοῦντα πελώρια σκάφη, ἔχοντα τὰς πλευρὰς προεξεχούσας, τὴν πρύμνην ἀνυψωμένην, καὶ ἐν γένει τὸ βρυχὸν καὶ ἄχαρι σχῆμα τῶν πλοίων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἐπὶ τῶν πάγων φαίνονται ἐλύνοντες καλπάζοντες ἔφιπποι στρατιῶται φέροντες τὴν ἐπιδεικτικὴν καὶ θεατρικὴν στολὴν τῶν γάλλων οὐσάρων τῆς ἐποχῆς τῆς γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, τινὲς δὲ αὐτῶν φαίνονται ἤδη περικυκλοῦντες τὰ πλοῖα καὶ ἀπαιτοῦντες τὴν παράδοσιν αὐτῶν.

Ὅσον παράδοξον καὶ ἂν φαίνεται τὸ γεγονός πλοίων πολεμικῶν συλλαμβανομένων ὑπὸ ἱππικοῦ, ἐν τούτοις ἡ ἀπεικονιζομένη σκηνὴ δὲν ἦτο φανταστική, ἀλλὰ πραγματική. Εἶχον ἤδη νύξιν τινὰ περὶ τοῦ συμβάντος καὶ ἐγίνωσκον ὅτι τῷ ὄντι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1795 ὁ ὀλλανδικὸς στόλος, καταληφθεὶς ὑπὸ τῶν πάγων παρὰ τὴν νῆσον Τέξελ ἐκυριεύθη ὑπὸ ἱππέων τοῦ τότε ἐπιδραμόντος καὶ τὴν Ὀλλανδίαν κατακτήσαντος γαλλικοῦ στρατοῦ. Ἄλλ' ἢ ἐν τῇ εἰκόνι παράστασις καθι-

στα αίσθητοτέραν τὴν ἐντύπωσιν, διὸ ἀνέπρεξα εἰς τὴν ἱστορίαν πρὸς ἀνεύρεσιν πλείονων λεπτομερειῶν καὶ ἰδοῦ τίνας τοιαύτας ἀνεῦρον.

Ἡ ἀρτιπαγὴς Γαλλικὴ Δημοκρατία ἐπάλαιεν ἐρρωμένως κατὰ τῶν συνησπισμένων δυνάμεων. Ἐπάλαιε πανταχοῦ, κατὰ θάλασσαν, παρὰ τὰ Πυρηναῖα, παρὰ τὰς Ἀλπεις, παρὰ τὸν Ρήνον. Μένος πολεμικὸν καὶ ἐνθουσιασμὸς ἀκράτητος ἐνέπνεον τοὺς προμάρχους τῆς Δημοκρατίας καὶ ὑπὸ τοὺς ἐνθουσιώδεις ἤχους τῆς Μασσαλιώτιδος αἱ ἀσύντακτοι στρατιαὶ τῶν γάλλων μαχητῶν ἐθαυματούργουν. Κατὰ θάλασσαν ἀγωνιζόμενοι πρὸς τὸ ὑπέροχον αἰεποτε ναυτικὸν τῆς Ἀγγλίας οἱ ἀπειροπόλεμοι γάλλοι ναῦται ἤττωντο. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἡττῇ των προεκάλουν τὸν θαυμασμόν τῶν ἐχθρῶν καὶ τὸ δίκροτον ὃ Ἐκδικητὴς κατὰ τὴν φοβεράν ναυμαχίαν τῆς 1 Ἰουνίου (21 Μαΐου) 1794 διάτρητον ὑπὸ τῶν σφαιρῶν, ἀφοῦ ἐξηκόντιζε τὰς τελευταίας αὐτοῦ βολὰς κατὰ τῶν πολεμίων, κατεβυθίζετο αὐτανδρον, ἐνῶ τὸ πλήρωμα ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ἀνεβόα «ζήτω ἡ Δημοκρατία! ζήτω ἡ Ἐλευθερία!» Κατὰ ξηρὰν οἱ Ἴσπανοὶ καὶ οἱ Πεδεμόντιοι συναντήσαντο καὶ ἡ ὁρμὴ τῶν φαλάγγων τῶν Ξεβρακῶτων κατήσχυε τὴν πείρην τῶν πολιῶν στρατηγῶν τῆς αὐστριακῆς μοναρχίας καὶ τὴν περίφημον τακτικὴν τοῦ Μεγάλου Φρειδερίκου. Οἱ στρατοὶ τῆς Δημοκρατίας ἦσαν φυτώριον πολεμικῆς εὐχλείας. Ἡ λαμνητόμος εἶχεν ἤδη θερίσει πολλοὺς παλαιούς καὶ ἱκανοὺς στρατηγούς, ὧν τὸ κυριώτατον ἀμάσθημα ἦτο ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ. Ἀλλὰ τὴν θέσιν αὐτῶν κατέλαβον ἀμεσῶς νέοι εὐέλπιδες, ἐξεληθόντες ἐκ τῶν σπλάγχχνων τοῦ λαοῦ, ἄσημα φέροντες ὀνόματα, πλὴν τὰ ὅποια ἔμελλε συντόμως νὰ λαμπρύνῃ ἡ αἴγλη τῆς δόξης, ὁ Μαρσὼ καὶ ὁ Λάζαρος Χός, καὶ ὁ Κλέμπερ καὶ ὁ Μορώ, αἰτιδεῖς ἐξοικειώσαντες τὰ γαλλικὰ ὅπλα μὲ τὴν νίκην, πρὶν καταστήσῃ ταύτην ὑποχείριον καὶ τὴν σύρην δεσμίαν ἐξόπισθεν τοῦ ἄρματος του ὁ μέγας δορικτήτωρ.

Μεταξὺ τῶν διαπρεψάντων κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην στρατηγῶν ἦτο καὶ ὁ Πισεγρύ, ὅστις εἴμαρτο μετὰ τοσοῦτο κλέος τοσοῦτον οἰκτρῶς νὰ τελευτήσῃ ἐν τῇ εἰρκτῇ. Γενόμενος πρῶτον ἀρχιστράτηγος τῶν ἠνωμένων στρατιῶν τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Μοζέλλα, διετάχθη κατόπιν, κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1794, ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν Ζουρδὰν εἰς τὴν ἀρχηγίαν τῆς βορείου στρατιάς, διερχόμενος δὲ διὰ τῶν Παρισίων, πολλῶν ἔτυχε φιλοφρονήσεων καὶ ἐγκωμίων παρὰ τῶν πανισχυρῶν τότε δημαγωγῶν, τῶν ἀρχηγῶν τῆς κρατούσης φατορίας. Ἐπευφημήθη ἐν τοῖς πολιτικοῖς συλλόγοις καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Συνελεύσει καὶ ἀπῆλθε πλήρης τιμῶν καὶ δόξης, ὥσανεὶ ἐκ τοῦ ξίφους αὐτοῦ ἐξηρτάτο ἡ τύχη τῆς πατρίδος. Ὁ Πισεγρὺ ἐφάνη ἀντάξιός τῶν προσδοκιῶν τούτων. Ἀπωθῆσας κρατερῶς

